

BEN KOKS

Vogels wijzen ons de weg

Landbouw en natuur in balans

KNNV Uitgeverij, Zeist

Deze publicatie is opgedragen aan mijn dochter Sanne (1986-2017) met wie ik talloze onuitwisbare avonturen met kiekendieven en velduilen mocht beleven. Sanne geloofde stellig in een eerlijkere en betere wereld.

Once upon a time, when women were birds, there was the simple understanding that to sing at dawn, and to sing at dusk, was to heal the world through joy. The birds still remember what we have forgotten, that the world is meant to be celebrated.

(Terry Tempest Williams)

INTRODUCTIE

Het huidige landbouwsysteem loopt op zijn laatste benen. Zowel politiek als maatschappelijk is dat helder, althans, in mijn overtuiging. Meninge, feitenvrije opvattingen, maar vooral een gebrek aan perspectief, frustreren op een scherpe wijze het debat over een transitie in de landbouw. Teleurstellend in dit stuurloze debat is dat men oude stellingen betreft, het boerenbedrijf van weleer overdreven romantiseert en er een abstracte discussie over milieumaatregelen plaatsvindt. De ecologie van het gehele landbouwsysteem speelt zelden of nooit een rol in de discussies over de onontkoombare, noodzakelijke kentering van de agrarische sector. Natuurwaarden worden er hooguit bijgesleept om oude argumenten nieuw leven in te blazen, zelden is natuur het primaire uitgangspunt om

veranderingen in te zetten.

Toen mijn ouders in 1970 vanuit Wormer naar Nieuwe Niedorp in de Kop van Noord-Holland verhuisden, was er net een ruilverkaveling voor ons huis gaande. Het zijn dezelfde jaren 1970-1971 waarin kunstenaar-vogelaar Theo Mulder een schatting maakte van het aantal broedparen grutto's in ons land: 120.000. Meer dan een schatting was het niet, maar dit getal vormde wel het uitgangspunt voor alle tellingen die volgden. Onze burens hadden een melkveehouderij met koeien in een grupstal en we vingden palingen die dikker waren dan je pols in de droogvallende sloten. De zomertalingen, grutto's, leeuweriken en patrijzen kreeg je er gratis bij. Vanaf dat moment wist ik wat ik wilde worden: boer. Dat kon natuurlijk niet met een vader die timmerman was, maar het optuigen van een forse groentetuin met mijn moeder was een redelijk alternatief in die jaren. In Alkmaar volgde ik onderwijs aan de Middelbare Agrarische School (MAS) en daar viel me op dat de landbouwdocenten geen oog hadden voor natuur op het boerenland. Vragen over weidevogels beantwoordden zij met zichtbaar ongemak.

Interesse in landbouw en vogels

In mijn vrije tijd begon ik witgatjes – een steltlopertje uit het noorden van Europa – te tellen in de onderbemaalde slootjes van de Groet- en

Waardpolder. Ornithologische saaiheid in het kwadraat. Er zaten nog aardig wat zomertortels op de erven en de patrijzen op de akkers schreef je niet eens op. Beide randpolders van de Wieringermeer waren destijds 100 procent akkerbouw en na een stage op een bedrijf in de Waardpolder was mijn belangstelling in akkerbouw gewekt. Het eindeloos schoffelen in de bieten leverde ook nog eens een zwarte ooievaar en roepende kwartels op. En een blik in de keuken van een gemiddeld akkerbouwbedrijf op zavelige kleigronden met een gangbaar bouwplan van tarwe, aardappelen en bieten. Toen viel het me al op hoe vaak er vertegenwoordigers van bedrijven uit de handel van bestrijdingsmiddelen en kunstmest het erf betraden. Ik wist toen niet beter dan dat dit normaal was. Ik zal ook nooit meer vergeten dat akkerbouwers voor een bespuiting van de consumptieaardappelen de volle tank met slootwater aanlengden met een insecticide tegen luizen. 'Gooi er maar wat extra bij zodat we zeker weten dat die beestjes dood gaan, Ben.' Je deed het, je wist niet beter. Maar je voelde als ontluikende vogeltjesteller aan je water dat er iets scheef zat in deze logica. Na de MAS volgde de HAS (later Van Hall Instituut) in Groningen. De latente boer in mij doofde daar uit en natuurbehoud en milieukunde kwamen ervoor terug.

Vrijwilligerswerk in de natuur

In die tijd, halverwege jaren tachtig, fietste ik door heel Groningen en het noorden van Drenthe en al snel werd ik actief in de Knobbelzwanenwerkgroep. Knobbelzwanen zijn stoere vogels, ook de onderzoekers blonken uit in een hoge mate van stoerheid. Maar dit vrijwilligerswerk was vooral boeiend omdat het grootste deel ervan op boerenland plaatsvond. Van het rommelige agrarisch gebied in het Zuidelijk Westerkwartier naar de strakke akkers van het Oldambt tot in de haarvaten van Westerwolde en de eentonige wijken van de Veenkoloniën. Een betere manier om de provincie – waar ik vanaf 1984 woonde – goed te leren kennen was er niet. Het was ook mijn eerste kennismaking met biologen van Rijksuniversiteit Groningen. Ik had er eertijds een hoge pet van op, vooral door toedoen van Rudi Drent, die later mijn belangrijkste mentor werd.

Naast mijn werk voor de Knobbelzwanenwerkgroep ging ik me ook bezighouden met de kleine zwanen. Een groot deel van de kleine zwanen vingen we (voor onderzoek) met kannonnetten in Groningen en aanpalende regio's (Drentse Hunzedal, Friesland). Dit onderzoeksgebied werd steeds groter. Vlak na het ineensstorten van de Muur vingen we in voormalige DDR-deelstaten als Brandenburg en Mecklenburg-Voor-Pommeren kleine zwanen in een de-

cor van zeearenden, kraanvogels, onbemande wachttorens, Trabantjes. Dat we er spontaan een lunch konden gebruiken in gaarkeukens van collectieve boerderijen vol aftandse apparatuur was vanuit een historisch perspectief al een avontuur op zich. Het contrast met de Groetpolder en zijn intensieve akkerbouw kon niet groter zijn. Daar in de DDR zagen we landschappen met structuren, weidsheid, variatie en vooral heel erg veel vogels. Voor het eerst sijpelde het besef door wat het effect van schaal betekent voor vogelpopulaties. De autodidact in mij begon onbewust landschappen te 'lezen' – iets wat ik sindsdien ben blijven doen. Het is waardevolle kennis die mij helpt om soorten in een context te plaatsen. De context van soort en landschap, van landschap en landbouw en niet te vergeten: natuurbeheer. Alles hangt met elkaar samen.

Vrijwilligerswerk wordt baan

In 1988 kreeg ik de kans om mee te draaien in een nieuw project van de provincie Groningen. Bij de toenmalige PPD (Provinciale Planologische Dienst) kreeg ik de kans weer volop op de akkers te zijn. Het werk bestond uit: het systematische monitoren van patrijzen, veldleeuwen, gele kwikstaarten en de laatste grauwe gorzen. Wat we vonden, was relevant en luidde de start in van een nieuw beleidsterrein, akker-

vogelbescherming avant la lettre. Na drie decennia zowel inhoudelijk als beleidsmatig nog steeds niet overtroffen in Nederland. We waren onze tijd ver vooruit.

Vanuit het werk bij de PPD rolde ik al gauw in ander werk met akkervogels, namelijk de bescherming van kiekendieven. Nadat ik in 1990 een nest van grauwe kiekendieven ontdekte in de Groningse Carel Coenraadpolder sloeg bij mij het kiekendiefvirus toe. In de tussentijd had ik een wereldbaan bij Sovon en mocht ik alle uit hoeken van het waddengebied opzoeken om vogels te tellen en vrijwilligers te begeleiden. Toen mijn vrijetijdsuurtjes voor de grauwe kiekendieven niet meer toereikend waren om met mijn werk te combineren besloot ik de Stichting Werkgroep Grauwe Kiekendief op te richten. Nieuwsgierigheid naar deze soort, een gevoel van urgentie om alles uit de kast te halen om zoveel mogelijk te weten te komen zodat we goed natuurbeheer in grootschalig akkerland van de grond konden krijgen, resulteerde uiteindelijk in een wetenschappelijk traject. Hiermee begon ook een onderbouwde zoektocht naar (sub)optimale vormen van biodiverse landbouw, naar effectieve maatregelen zoals brede akkerranden, wintervoedselvelden, vogelakkers en later ook bouwplannen.

Na de komst van de eerste satellietzenders (2005), later GPS-loggers (2009) en tenslotte

GPS/GSM-loggers ging er een wereld open. Het werd ineens mogelijk om kiekendieven te volgen in hun doen en laten, dankzij een hightech rugzak. We konden hierdoor op verschillende schaalniveaus gaan nadenken over welke effecten landgebruik hebben op populaties van soorten. Wat ik destijds niet doorhad, was dat ik door het optuigen van een wetenschappelijk traject bij Rijksuniversiteit Groningen in een slangenkuil belandde waar je met gemak een hedendaagse versie van *Onder professoren* van Willem Frederik Hermans over kunt schrijven. Toch is mijn nieuwsgierigheid naar kiekendieven alleen maar toegenomen en weet ik zeker dat Rudi Drent tevreden zou zijn geweest als hij had geweten dat ik de grauwe en steppekiekendieven de rest van mijn leven zal blijven volgen.

Zonder grenzen

Net als de kiekendieven hield ik me niet aan grenzen. Op de grens van Rusland en Wit-Rusland op een verlaten kolchoz vogels vangen was niet louter interessant vanwege natuur en landbouw. De grootschalige kleinschaligheid van de landbouw in het grensgebied van Polen en Wit-Rusland bleek niet alleen overweldigend goed te zijn voor ortolanen, paapjes en klapleksters, maar het was ook een landschap gepleveid met historie. Zo was de kleinschalige land-

bouw in Oost-Polen een historisch gevolg van de destructieve politiek van Jozef Stalin.

De zenders brachten me ook naar de Sahel. Met diverse onderzoeksteams bezocht ik tien jaar achtereenvolgende alle relevante gebieden tussen Tsjaadmeer en de Atlantische kust bij Dakar om de winterecologie van kiekendieven te onderzoeken. Op de hoogvlaktes in het noorden en oosten van Marokko konden we de bonanza van leeuweriken koppelen aan agrarisch gebruik. In India zagen we dat natuur zwaar te lijden heeft van het gebruik van gewasbestrijdingsmiddelen op een schaal die zijn weerga niet kent. Vaak waren het deprimerende expedities, maar toch ook hoopgevende reizen. Hoopgevend door de mensen die je tegenkomt, de verrassingen die de vogels jou laten zien. Ik ben mij ervan bewust dat schrijven over natuur en landbouw al snel in een zure pen kan ontaarden. Toch hoop ik dat mijn bespiegelingen ook perspectief bieden. Vogels zijn slimmer dan mensen. Als we een beetje beter naar ze zouden luisteren, dan zouden we met zijn allen inspirerende voorbeelden kunnen ontwikkelen die de negatieve spiraal waar we nu wereldwijd mee worstelen kunnen doorbreken. Ons huidige systeem is simpelweg onhoudbaar, daar zijn we het wel over eens.

Vogels wijzen ons de weg

De afgelopen dertig jaar heb ik – zonder onderdeel uit te maken van de gevestigde orde – een bijdrage geleverd aan de kennisontwikkeling van een soort die ons veel kan leren over landgebruik in relatie tot een bestendige voedselproductie. We moeten eenvoudigweg beter leren kijken naar de effecten van onze manier van leven die een kale en ‘cynische’ wereld zal opleveren. Landbouw is te belangrijk om aan de markt over te laten. Daar waar een winstoogmerk ons handelen bepaalt, verliezen we alles. Landbouw is een belangrijke basis van ons bestaan en allesbepalend geweest voor hoe we nu leven en ook: hoe de natuur er nu voorstaat.

Vogels wijzen ons de weg naar landbouwsystemen die zowel voor de agrariër, als voor de consument, maar vooral ook voor natuur het verschil maken. Ik herinner me talloze keukentafelgesprekken met boeren waarin we op het scherpst van de snede discussies voerden over de houdbaarheid van de hedendaagse landbouw en waar we altijd met respect voor elkaars standpunten uitkwamen. Aan de hand van mijn ervaringen heb ik inzicht gekregen in de richting die ons landbouwbeleid op zou kunnen gaan. We moeten ook het lef hebben heilige huisjes af te breken. Het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (en haar equivalent in de vs) is zo’n heilig huisje. Het GLB heeft na de Tweede

Wereldoorlog dan misschien de voedselvoorziening voor generaties gegarandeerd, maar we moeten het monster ook in de bek durven kijken. Het huidige systeem pakt voor zowel de boer als de consument maar zeker voor de natuur uiterst negatief uit. Doortastende mensen uit alle geledingen van de maatschappij moeten samen toch genoeg denk- en daadkracht kunnen ontwikkelen om de doorgeslagen globalisering van de landbouw een halt toe te roepen. Partijen die veel geld verdienen aan het GLB zijn dezelfde partijen die de mogelijkheden van bijvoorbeeld kringlooplandbouw en de logica van agro-ecologie keer op keer frustreren. Het is overigens fnuikend dat vanuit natuurbeschermingskringen er zo simpel wordt gedacht over GLB-gelden: hevel die pot geld maar over naar natuur- en milieudoelen en je bent er al. Een gotspe uiteraard.

Ecologische grenzen

De laatste decennia heb ik vaak over de combinatie van ecologie, natuurbehoud en landbouw nagedacht. Dertig jaar geleden wist ik precies wat er moest veranderen, twintig jaar terug was die overtuiging met ervaringen gestut, tien jaar geleden wist ik zeker dat natuur en landbouw onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en nu weet ik het eigenlijk niet zo zeker meer. Toch hoop ik dat een scherp lezer – tussen de regels

door – in dit essay aanknopingspunten zal vinden om nog scherper na te denken over de rol van agro-ecologie in het veranderen van ons voedselsysteem.

De belangrijkste boodschap die ik hier kwijt wil is dat we scherp moeten definiëren hoe de ecologische grenzen van rode wormen, zweefvliegen, dagvlinders, grutto's en grauwe kiekendieven het uitgangspunt kunnen zijn voor een nieuw ontwerp van onze landbouwsystemen, waar ook ter wereld. Dat goede wetenschappers en nuchtere boeren daarbij een hoofdrol vervullen, staat buiten kijf. Zoals gezegd, in mijn wereld wijzen vogels ons de weg naar een verstandigere landbouw. Gelukkig zijn er genoeg ecologen die dat ook kunnen zeggen over bijen, nematoden, schimmels, bladluizen en ortolanen. De kennis is er, het omzetten van deze kennis zal dé opgave zijn van de aankomende generaties die met frisse energie en vasthoudendheid hopelijk de wereld een stuk beter gaan maken. Ze zullen echter moeten afrekenen met het cynisme van de partijen die de dienst uitmaken in het agrocomplex, ze zullen moeten vechten voor onafhankelijke onderzoekstrajecten en de balans tussen activisme en realisme scherp in de gaten moeten houden. Maar de beloning zal groot zijn, daar waar ze het goed doen zingen de leeuweriken het hoogste lied.

DE KANARIES IN DE KOLENMIJNEN

Eind jaren tachtig startte ik mijn onderzoek naar akkervogels in het Groninger Oldambt. Het woordje ‘onderzoek’ is echter te pretentief. Ik mocht meedoen met het grootschalig monitoren van een breed scala aan akkervogels, zo was het. Pas later kwam het onderzoek om de hoek kijken, en dan ook nog op een bescheiden schaal. Ondanks de verdere teloorgang is Groningen nog steeds dé akkervogelprovincie in Nederland.

De grauwe kiekendief werd al snel de soort waar het om draaide. In 1990 vond ik mijn eerste nest en dankzij een goede samenwerking tussen boer en groenvoederdrogerij B.V. Oldambt kon ik dit nest in de luzerne – een eiwitgewas – succesvol beschermen. Hiermee werd de kiem van akkervogelbescherming gelegd, zonder dat dit ook maar in de verste verte de bedoeling was. Elvira Werkman schreef er een boek over, *De man op de dijk. Het grenzeloze verhaal van de grauwe kiekendief*, voor wie meer wil weten over mijn drijfveren en de ontwikkeling van de grauwe kiekendief.

Veel van de opgebouwde kennis over landbouw en ecologie is niet zomaar uit de lucht komen vallen. Na drie decennia kan ik zonder schroom zeggen dat niemand zoveel kieken-

dieven zag, zoveel boeren sprak en zoveel heeft rondgelopen in tal van agrarische gebieden op een aantal continenten als ik. Ik zie het Nederlandse landbouwbeleid als een uit de hand gelopen experiment op wereldschaal, waarvan ik intens hoop dat anderen daarvan kunnen leren. We weten allemaal dat er aan de exceptionele productiecapaciteit een maatschappelijk prijskaartje hangt. Over dit maatschappelijke prijskaartje gaat het debat in Nederland voornamelijk. Het Malieveld stond niet voor niets een aantal keren vol.

Opkomst akkervogelwerk

Waar het akkervogelwerk pas rond de eeuwwisseling wat begon voor te stellen, is de aandacht voor weidevogels al zeker vijftig jaar gaande. Generaties onderzoekers en een handvol boeren hebben in deze periode hun tanden stuk gebeten op grutto en kievit, er is zeker twee miljard euro opgestookt aan beleid dat nog steeds achter de feiten aanloopt en nog steeds lukt het rasoptimisten om oude ideeën af te stoffen, nieuwe teleurstellingen te veroorzaken, en nog steeds zijn er geen goed doordachte concepten voorhanden waar zowel boer als grutto mee vooruit kunnen. Rasoptimisten zijn overigens vaak handige jongens die jargon bezigen waar beleidsmakers gek op zijn, maar dit terzijde...

Zoals wel vaker met onafhankelijke weten-

schap het geval is, is het ontdekken van patronen en dwarsverbanden een bijproduct van de studie van soorten die, in dit geval, afhankelijk zijn van landbouwgebieden. Onafhankelijke wetenschap is net zo zeldzaam geworden als broedende kemphanen in Nederland.

Omdenken: ecologische grens als meetlat

Natuurbeschermers en ecologen hebben de neiging somber te worden omdat al hun inspanningen met boeren samen weinig zoden aan de dijk zetten en ze zien ondanks al hun ecologische kennis dat de biodiversiteit in hun studiegebieden zeer fors achteruit gaat. Die somberheid is begrijpelijk, maar voor sombere perspectieven kopen we niks. De kunst is dat je nu in plaats van dat ene lege glas probeert dat andere volle glas te pakken. Dan kunnen we concluderen dat we juist veel te weten zijn gekomen over de ecologische grenzen in onze agrarische cultuurlandschappen.

Zowel in Nederland als daarbuiten zijn slechts enkele voorbeelden bekend waarvan we dankzij de volhardendheid van onafhankelijke onderzoekers, vrijwilligers en landbouwers de ecologische grenzen van eerder genoemde soorten langjarig zo scherp hebben kunnen vastleggen. Naar mijn overtuiging zijn het juist deze ecologische grenzen die een nieuwe meetlat kunnen vormen, waarlangs de toekomstbe-

stendige landbouwsystemen zich zouden kunnen ontwikkelen. Niet de technische mogelijkheden vanuit agrarisch perspectief zouden de maat moeten zijn voor veranderingen, maar ecologische grenzen.

Dankzij de habitatstudies op tal van plekken in Europa weten we dat gewasdiversiteit in combinatie met open akkerland randvoorwaarden zijn voor het behoud van een stabiele populatie grauwe kiekendieven. Het is in zekere zin een open deur, maar wie zijn klassiekers een beetje kent, weet dat veel kleine percelen meer impact hebben op natuur dan een paar grote lappen. Die laatste zijn handig voor industriële landbouw maar minder geschikt voor biodiversiteit. Dat een deel van goed beheerde akkerranden in grootschalig agrarisch gebied het vaak verrassend goed doet, heeft minder te maken met deze akkerranden, maar meer met het opknippen naar kleinere kavels op bedrijfsniveau. Anders geformuleerd: we hebben lappendekens nodig, geen eenheidsworst. Het ontbreken van structuren is funest voor biodiversiteit. Het organiseren van zoveel mogelijk opgeknipte percelen en daarmee een toename van randen op bedrijfsniveau zou een taak kunnen zijn voor agrarische collectieven en ook natuurbeschermingsorganisaties. Helaas is het oorspronkelijke achterliggende principe slechts bij een enkeling maatgevend. Akkerranden worden in het

Engelse taalgebied *Field Margins* genoemd. Feitelijk randen in de marge. Doordat ons denken nog steeds is gemarginaliseerd door de kerk van de economische optimalisatie, schaalvergroting en vergaande mechanisatie, zijn we vergeten waar het echt om gaat. Dat biodiversiteit letterlijk naar de randen van ons denken is verbannen, wreekt zich dan ook in onze intenties serieus werk te maken van het herstel van populaties patrijzen of argusvlinders.

Een nieuw landbouwsysteem

Het hoopgevende van dit gepiel in marges is dat de ecologische grenzen van genoemde soorten wel degelijk bekend zijn. Dat zou kansrijke bouwstenen voor een herontwerp van ons landbouwsysteem op kunnen leveren. Zet een paar diepdenkers, gemiddelde boeren, kunstenaars en ecologen bij elkaar, sla de deur dicht, gooi de sleutel weg zodat beleidsmakers en handige jongens van de agro-industrie de uitkomsten niet kunnen wegvergaderen en ga vervolgens oefenen in de praktijk. Dat doen we nu ogenschijnlijk ook, maar voordat de eerste maatregelen zijn doordacht, zijn deze ruimschoots genivelleerd. Deze werkwijze is mede de oorzaak dat ideeën rond natuur en landbouw in Nederland (en daarbuiten) zelden een doorbraak weten te genereren.

Aanvalsplannen kunnen pas slagen na een

brede analyse van landbouwsystemen in relatie tot de praktijk van het boerenbedrijf en de ecologische limieten van soorten. De grauwe kiekendieven hebben op een overtuigende manier laten zien dat het organiseren van maatregelen op verschillende manieren kan leiden tot het effectief beschermen van zeldzame soorten in modern agrarisch cultuurland. Het recent gelanceerde *Aanvalsplan grutto* zou je nog als hartverwarmend kunnen omarmen ware het niet dat het ronkende taalgebruik van de opstellers niet kan verhullen dat de ecologische principes flinterdun zijn, de realiteit van het huidige landbouwsysteem te weinig doordacht is en dat velen zich niet realiseren dat vijftig jaar weidevogelbescherming geen enkel realistisch agro-ecologisch concept voor onze nationale vogel heeft opgeleverd. Toch kan het anders, het wordt tijd om beter naar de grutto te luisteren.

De grutto als kanarie

Als voorbeeld van kanaries in de kolenmijnen noem ik hier de grutto in Zuidwest-Friesland. De genadeloos droge zomers van 2018, 2019 en 2020 zullen dankzij voorlopig onomkeerbare veranderingen in het klimaat geen toeval blijken te zijn. Grutto's uitgerust met hightech dataloggers en satellietzenders lieten op sublieme wijze zien waar nog wormen en insecten konden worden verzameld om voldoende jongen te